

I poemi dell'appartenenza di Miloš Crnjanski

a cura di Rosanna Morabito

Il celebre scrittore serbo Miloš Crnjanski (1893-1977) è noto in Italia soprattutto come prosatore, grazie alla pubblicazione negli anni Novanta del secolo scorso di due suoi romanzi, *Migrazioni* (Adelphi 1992) e *Migrazioni II* (Adelphi 1998), entrambi nella traduzione di Lionello Costantini.

Crnjanski tuttavia fu anche un grande poeta e il suo *opus* poetico, sebbene quantitativamente piuttosto esiguo, segna una tappa essenziale nella storia della poesia serba, oltre ad essere strettamente legato, tanto sul piano tematico quanto su quello formale, alle opere in prosa coeve. Dopo i cinquantasei componimenti raccolti in *Lirica di Itaca* nel 1919, nel decennio successivo Crnjanski ne scrive ancora altri diciannove, cui si aggiungono due poemi, *Stražilovo* del 1921 e *Serbia* del 1925 (Nenin 2001). Da allora, alla poesia Crnjanski tornò solo una volta, nel 1956,

con l'ultimo poema, *Lamento sopra Belgrado*.

Nella scelta qui presentata, i tre poemi sono accompagnati da tre liriche, *Pregghiera* (dalla raccolta del 1919), *Sumatra* (uscita nel 1920 insieme al testo in prosa *Spiegazione di Sumatra* che vuole essere una sorta di manifesto letterario) e *Visioni* (1928), l'ultima lirica breve di Crnjanski.

Come ogni 'lettura' di un'opera poetica, anche questa mia è in effetti un'esperienza personale, pur con un approccio filologico al testo. Le mie traduzioni di Crnjanski sono frutto di un lungo 'dialogo' con l'autore, ma anche con gli studiosi di cui nel corso del tempo ho letto la produzione. Data la vastità della letteratura critica su Crnjanski, che si riflette nel mio lavoro come anche nelle brevi note che seguono, qui si allega alla fine una bibliografia necessariamente ristretta.

СТРАЖИЛОВО

Лутам, још, витак, са сребрним луком,
 расцветане трешње, из заседа, мамим,
 али, иза гора, завичај већ слутим,
 где ћу смех, под јаблановима самим,
 да сахраним.

И овде, пролетње вече
 за мене је хладно,
 као да, долином, тајно, Дунав тече.
 А, где облаци силазе Арну на дно
 и трепте, увис, зеленила тврда,
 видим мост што води, над видиком,
 у тешку таму Фрушког брда.

И, место да се клањам Месецу, тосканском,
 што у реци, расцветан као крин, блиста,
 знам да ћу, овог пролећа, закашљати ружно
 и видим витак стас, преда мном, што се рони,
 верно и тужно,
 сенком и кораком, кроз воду што звони,
 у небеса чиста.

И, тако, већ слутим
 да ћу, скоро, душу сасвим да помутим.
 И, тако, већ живим,
 збуњен, над рекама овим, голубијски сивим.

Повео сам давно ту погнуту сенку,
 а да сам то хтео, у оној гори,
 познао грожђе, ноћ, и теревенку,
 и поток, што сад, место нас, жубори.

И, тако, без туге,
 очи су ми мутне од неке боље, дуге.
 И, тако, без блуди,
 на уснама ми горка трулост руди.

Лутам, још, витак, са сребрним луком,
 расцветане трешње, из заседа, мамим,
 али, иза гора, завичај већ слутим,
 где ћу смех, под јаблановима самим,
 да сахраним.

STRAŽILOVO

Vago, ancora, agile, con l'arco d'argento,
 ciliegi fioriti, attiro, in agguati,
 ma, oltre i monti, della mia terra già ho presagio,
 dove il riso, sotto i soli pioppi,
 seppellirò.

Anche qui, la sera primaverile
 per me è fredda,
 come se, nella valle, segreto, scorresse il Danubio.
 E, dove le nubi scendono all'Arno sul fondo
 e tremolano, verso l'alto, dure erbe,
 vedo il ponte che porta, sopra l'orizzonte,
 nel buio pesante del Fruško monte.

E, anziché inchinarmi alla Luna, toscana,
 che nel fiume, fiorita come giglio, brilla,
 so che, questa primavera, tossirò malamente
 e vedo una figura agile, davanti a me, che si immerge,
 fedele e triste,
 con l'ombra e il passo, attraverso l'acqua che suona,
 nei puri cieli.

E, così, già ho presagio
 che, presto, l'anima tutta intorbidirò.
 E, così, già vivo,
 turbato, sopra questi fiumi, grigio-colombo.

Porto con me da tempo quell'ombra china,
 e se l'avessi voluto, in quel monte,
 conoscere l'uva, la notte, e la festa sfrenata,
 e il ruscello, che ora, in vece nostra, mormora.

E, così, senza tristezza,
 ho gli occhi torbidi per un dolore, lungo.
 E, così, senza carnalità,
 sulle mie labbra una putredine amara rosseggia.

Vago, ancora, agile, con l'arco d'argento,
 ciliegi fioriti, attiro, in agguati,
 ma, oltre i monti, della mia terra ho già presagio,
 dove il riso, sotto i soli pioppi,
 seppellirò.

Већ давно приметих да се, све, разлива,
што на брду зидам, из вода и облака,
и, кроз неку жалост, тек младошћу дошлом,
да ме љубав слаби, до слабости зрака,
провидна и лака.

Знам да ми у косу,
по зори руменотамној,
туђа, уморна, рука, бледи сумрак просу.
А да веселости мојој, чилој и поамној,
две заспале, болне, дојке не дају
да се гласним криком баци по трешњама,
што ми остадоше, у завичају.

И, место да водим, погледом зеленим,
као пре, реку што се слива,
да скачем, као Месец, по горама пустим,
и зажарене шуме да потпирим,
сад, плавим и густим,
снегом, и ледом, смешећи се, мирим
све што се збива.

И, тако, без веза,
стиже ме, ипак, родна, болна, језа.
И, тако, без дома,
ипак ће ми судба постати питома.

Не, нисам, пре рођења, знао ни за једну тугу,
туђом је руком, све то, по мени разасуто.
Знам, полако идем у једну патњу, дугу,
и, знам, погнућу главу, кад лишће буде жуто.

И, тако, без бола,
вратићу се, болан, воћкама наших поља.
И, тако, без мира,
патиће горко, много шта, од мог додира.

Већ давно приметих да се, све, разлива,
што на брду зидам, из вода и облака,
и, кроз неку жалост, тек младошћу дошлом,
да ме љубав слаби, до слабости зрака,
провидна и лака.

Già da tempo notai che, tutto, esonda,
quanto su monti costruisco, da acque e nubi,
e, attraverso una pena, solo con la giovinezza arrivata,
che l'amore mi estenua, fino all'estenuazione dell'aria,
trasparente e lieve.

So che nei capelli,
nell'aurora rossoscura,
estranea, una mano, stanca, un imbrunire pallido
mi sparse.

E che alla allegrezza mia, fresca e pazza,
addormentati due seni, dolenti, non permettono
di gettarsi con alto grido fra i ciliegi,
che rimasero, nella mia terra.

E, anziché condurre, con verde sguardo,
come prima, il fiume che fluisce,
saltare, come la Luna, per desolati monti,
e rinfocolare boschi incandescenti,
ora, con azzurra e densa,
neve, e ghiaccio, sorridendo, concilio
tutto ciò che accade.

E, così, senza legami,
mi raggiunge, comunque, doloroso, il brivido, nativo.
E, così, senza dimora,
comunque il destino mi sarà usuale.

No, non conoscevo, prima di nascere, tristezza alcuna,
da mano estranea, tutto ciò, su di me fu sparso.
Lo so, lentamente vado a una sofferenza, lunga,
e, so, chinerò il capo, quando il fogliame sarà giallo.

E, così, senza dolore,
tornerò, dolente, ai frutteti dei nostri campi.
E, così, senza pace,
amaramente soffriranno, molte cose, al mio tocco.

Già da tempo notai che, tutto, esonda,
quanto su monti costruisco, da acque e nubi,
e, attraverso una pena, solo con la giovinezza arrivata,
che l'amore mi estenua, fino all'estenuazione dell'aria,
trasparente e lieve.

Лутам, још, витак, по мостовима туђим,
на мирисне реке прилежем, па ћутим,
али, под водама, завичај већ видим,
откуд пођох, присут лишћем жутим
и расутим.

И овде, румен крина,
са девојачког ребра,
ја, зором, уморно бришем, без милина.
А кад утопим чун Месечев, од сребра,
у ново море јутра и у траве,
седнем на облак, па гледам светлости,
што се на небу, из моје страсти, јаве.

А, место свог живота, давно живим,
буре и сенке грозних винограда.
Настављам судбу, већ и код нас прошлу,
болесну неку младост, без престанка;
тек рођењем дошлу,
са расутим лишћем, што, са гроба Бранка,
на мој живот пада.

И, тако, без гроба,
веселост је нека, у мени, ругоба.
И, тако, без тела,
душа ми је невидљива, и невесела.

Једног пролећа, и ја сам горко знао
да, кроз свирале девојачког ребра, здравље дајем.
И груди своје, у грожђу, криком, раскидао,
наг, на дну неба, опивши се завичајем.

И, тако, без лица,
на лику ми је сенка јарца, трешње, тица.
И, тако, без станка,
тетурам се видиком, без престанка.

Лутам, још, витак, по мостовима туђим,
на мирисне реке прилежем, па ћутим,
али, под водама, завичај већ видим,
откуд пођох, присут лишћем жутим
и расутим.

Vago, ancora, agile, per ponti stranieri,
su fiumi odorosi mi stendo, e taccio,
ma, sotto le acque, la mia terra già vedo,
da cui partii, cosperso di fogliame giallo
e sparso.

Anche qui, il rosso dei gigli,
dal fianco di fanciulla,
io, all'aurora, fiaccamente tolgo, senza piacere.
E quando affondo la barca della luna, d'argento,
nel mare nuovo del mattino e nelle erbe,
siedo su una nube, e guardo le luci,
che in cielo, dalla mia passione, appaiono.

E, anziché la mia vita, da tempo vivo,
burrasche e ombre di vigneti carichi di grappoli.
Continuo il destino, anche da noi già trascorso,
una giovinezza malata, senza sosta;
solo con la nascita arrivata,
col fogliame sparso, che, dalla tomba di Branko,
sulla mia vita cade.

E, così, senza tomba,
l'allegrezza è, in me, bruttura.
E, così, senza corpo,
il mio animo è non visibile, e non allegro.

Una primavera, e io amaramente sapevo
che, attraverso i flauti del fianco di fanciulla, perdevo la salute.
E il mio petto, tra l'uva, con un urlo, stracciavo,
nudo, sul fondo del cielo, ebbro della mia terra.

E, così, senza volto,
su di me è l'ombra del capro, del ciliegio, degli uccelli.
E, così, senza posa,
branco lungo l'orizzonte, senza sosta.

Vago, ancora, agile, per ponti stranieri,
su fiumi odorosi mi stendo, e taccio,
ma, sotto le acque, la mia terra già vedo,
da cui partii, cosperso di fogliame giallo
e sparso.

Дрхтим, још, витак, од река и небеса.
Милујем ваздух, последњом снагом и надом,
али, свиснућу, то и овде слутим,
за гомилом оном, једном, давно, младом,
под сремским виноградом.

За један благи стас,
што, први пут, заљуља
вишње и трешње, пољупцем, код нас
и поскочи, видиком, са ритова и муља.
За друштво му, што по винском меху
свело лишће расу, са осмехом мутним,
прескачући, први пут, потоке, у смеху.

А, место свог живота, знам да, по видику,
тај осмех расух, над сваким телом, голим,
и, над земљом овом, кроз коју Арно руди,
пун звезда и зрака, мој се шапат слива,
у изможене груди,
јер се, у пролећу, све то опет збива,
свуда, где ја волим.

И, тако, без речи,
дух ће мој све туђе смрти да залечи.
И, тако, без трага,
расуће ми рука жива тела мојих драга.

Јер љубав ће моја помешати, тајно,
по свету, све потоке, и зоре,
и, спустити на живот, ведро, и бескрајно,
и код нас, небо, и сенку Фрушке горе.

И, тако, без звука,
смех ће мој падати, са небесног лука.
И, тако, без врења,
за мношћу ће живот у трешње да се мења.

Дрхтим, још, витак, од река, и небеса.
Милујем ваздух, последњом снагом и надом,
али, свиснућу, то и овде слутим,
за гомилом оном, једном, давно, младом,
под сремским виноградом.

Vibro, ancora, agile, di fiumi, e di cieli.
Carezzo l'etere, con l'ultima forza e speranza,
ma, mi struggerò, anche qui ne ho presagio,
per quella massa, un tempo, lontano, giovane,
sotto il vigneto sirmiense.

Per una figura mite,
che, per la prima volta, cullò
viscioli e ciliegi, con un bacio, da noi
e balzò, lungo l'orizzonte, dalle paludi e dal fango.
Per i suoi compagni, che sull'otre del vino
sparsero fogliame appassito, con torbido sorriso,
saltando, per la prima volta, i ruscelli, ridendo.

E, anziché la mia vita, so che, per l'orizzonte,
quel riso sparsi, su ogni corpo, nudo,
e, sopra questa terra, attraverso cui l'Arno rosseggia,
colmo di stelle e aria, il mio sussurro fluisce,
nel petto sfibrato,
perché, in primavera, tutto ciò accade di nuovo,
ovunque, io voglia.

E, così, senza parole,
il mio spirito sanerà tutte le altrui morti.
E, così, senza traccia,
spargerà la mia mano i corpi vivi delle mie amate.

Perché il mio amore mescolerà, in segreto,
nel mondo, tutti i ruscelli, e le aurore,
e, poserà sulla vita, sereno, e infinito,
anche da noi, il cielo, e l'ombra della Fruška gora.

E, così, senza suono,
il mio riso cadrà, dall'arco del cielo.
E, così, senza fermento,
dietro di me la vita in ciliegi si muterà.

Vibro, ancora, agile, di fiumi, e di cieli.
Carezzo l'etere, con l'ultima forza e speranza,
ma, mi struggerò, anche qui ne ho presagio,
per quella massa, un tempo, lontano, giovane,
sotto il vigneto sirmiense.

Лутам, још, витак, са осмехом мутним,
 прекрстим руке, над облацима белим,
 али, полако, сад већ јасно слути
 да умирем, и ја, са духом потамнелим,
 тешким, невеселим.

И овде, реку једну
 видим, под својим телом,
 да хлади лаку, сребрну, земљу, непрегледну.
 А, кад ми проспе трешње по духу оболелом,
 и, крај Месеца, и овде, звезда заблиста,
 видим да је, у раном умирању,
 моја, и туђа, младост, горка и једна иста.

И, место своје судбе, са ужасима новим,
 сусрећем давни живот, болан, и прозрачан.
 А, кроз ову земљу, свилену и прозирну,
 чим, уплашено, спустим девојачко тело,
 кроз маслину мирну,
 видим, далеко, опет, лишће свело
 и завичај облачан.

И, тако, без кретње,
 туђину, пољупцем, дижем, у ветрове пролетње.
 И, тако, без знака,
 дозивам голу драгу из меког, тосканског мрака.

А прах, све је прах, кад дигнем увис руку
 и превучем, над провидним брдима, и реком.
 И, неизмерно слабе, све те трешње, што се вуку
 са мнош, по свету, са земљаним лелеком.

И, тако, без таме,
 дух мој са мрачним воћкама покрива ме.
 И, тако, без имена,
 са истом жалошћу милујем брда невиђена.

Лутам, још, витак, са осмехом мутним,
 прекрстим руке, над облацима белим,
 али, полако, сад већ јасно слути
 да умирем, и ја, са духом потамнелим,
 тешким, невеселим.

Vago, ancora, agile, con torbido sorriso,
 incrocio le braccia, sopra le bianche nubi,
 ma, lentamente, ora ho già chiaro il presagio
 che muoio, anch'io, rabbuiato lo spirito,
 grave, non allegro.

Anche qui, un fiume
 vedo, sotto il mio corpo,
 rinfrescare la sconfinata terra, lieve, argentea.
 Ma, quando mi sparge ciliegi sullo spirito ammalato,
 e, accanto alla Luna, anche qui, una stella si accende,
 vedo che, nel precoce morire,
 la mia, e l'altrui, giovinezza, è amara e uguale.

E, anziché il mio destino, con nuovi orrori,
 incontro la vita di un tempo, dolente, e ariosa.
 E, attraverso questa terra, setosa e diafana,
 appena, timoroso, poso il corpo di fanciulla,
 attraverso il quieto uliveto,
 vedo, lontano, di nuovo, appassito il fogliame
 e nuvolosa la mia terra.

E, così, senza un gesto,
 la terra straniera, con un bacio, sollevo, nei primaverili venti.
 E, così, senza un segno,
 invoco l'amata nuda, dal molle buio, toscano.

E polvere, tutto è polvere, quando levo in alto la mano
 e la passo, sopra monti diafani, e sul fiume.
 E, infinitamente deboli, tutti quei ciliegi, che si trascinano
 con me, per il mondo, con il compianto della terra.

E, così, senza buio,
 lo spirito mio con frutteti oscuri mi copre.
 E, così, senza nome,
 con uguale pena carezzo monti ignoti.

Vago, ancora, agile, con torbido sorriso,
 incrocio le braccia, sopra le bianche nubi,
 ma, lentamente, ora ho già chiaro il presagio
 che muoio, anch'io, rabbuiato lo spirito,
 grave, non allegro.

Лутам, још, витак, са шапатам страсним
и отресам чланке, смехом преливене,
али, полако, трагом својим, слутим:
тишина ће стићи, кад све ово свене,
и мене, и мене.

И овде, без боје тајне,
ни једне воћке нема,
небесне оне боје, горке и бескрајне.
А кад разгрнем долине, рукама обема,
и, откријем дна бездана, сребрна и бела,
на дну је, опет, жалост, нејасна и лака,
ваздухом купаних воћака и тела.

И, место сребрних пруга, забрежја и река,
сусрећем, као у сну, уморне мисли, своје.
А, над трешњама и младим вишњама,
тамну и дугу маглу, што се, свуда, шири,
у животу пред нама,
где се страст, полако, у умирању смири,
и чула упокоје.

И, тако, без реда,
младост увијам миром, снегова и леда.
И, тако, без пута,
моје миловање, по умирању лута.

А мир, свуд је мир, кад распнем шта је било
и приклоним главу на оно што ме чека;
на цео један крај са ког се вино слило
и смех, и дивна бестидност, далека.

И, тако, без мора,
прелићу живот наш, зорама Фрушких гора.
И, тако, без пића,
играћу, до смрти, скоком, сретних, пијаних, бића.

Лутам, још, витак, са шапатам страсним
и отресам чланке, смехом преливене,
али, полако, трагом својим, слутим,
тишина ће стићи, кад све ово свене,
и мене, и мене.

Фиезоле, 1921.

Vago, ancora, agile, con passionale sussurro
e scuoto le giunture, di riso irrorate,
ma, lentamente, sulle mie orme, ho un presagio:
il silenzio raggiungerà, quando tutto ciò sarà sfiorito,
anche me, anche me.

Anche qui, senza colore del mistero,
non c'è nessun albero da frutto,
di quel colore celestiale, amaro e infinito.
E quando spalanco le valli, con entrambe le mani,
e, scopro i fondi degli abissi, argentei e bianchi,
sul fondo c'è, di nuovo, la pena, vaga e lieve,
di frutteti e corpi lavati dall'etere.

E, anziché le linee d'argento, d'oltrecolli e fiumi,
incontro, come in sogno, pensieri stanchi, i miei.
E, sopra ciliegi e giovani viscioli,
una nebbia oscura e lunga, che, ovunque, si spande,
nella vita avanti a noi,
dove la passione, lentamente, nel morire si quietava,
e i sensi si spengono.

E, così, senza un ordine,
la giovinezza avvolgo nella pace, di nevi e ghiaccio.
E, così, senza una via,
il mio carezzare, nel morire vaga.

E pace, ovunque è pace, quando spargo ciò che è stato
e piego il capo a ciò che mi aspetta;
a un'intera regione da cui è fluito il vino
e il riso, e un'impudicizia stupenda, remota.

E, così, senza mare,
irrorerò le nostre vite, con le aurore delle Fruške gore.
E, così, senza bere,
danzerò, a morte, col salto, di ebbri esseri, felici.

Vago, ancora, agile, con passionale sussurro
e scuoto le giunture, di riso irrorate,
ma, lentamente, sulle mie orme, ho un presagio:
il silenzio raggiungerà, quando tutto ciò sarà sfiorito,
anche me, anche me.

Fiesole, 1921.

SERBIA

Испливах на гробљу, у несвести, као модар рак.
 Вазнесен у зеленом вртлогу, из бездана.
 Са неба је у свет отицала ноћ звездана,
 а Месец, у таму, спуштао свој последњи зрак.

Безмерно је свитало и ја, неизвесна сен,
 за острвом овим, осунчаним вукодлаком,
 још у мутном сну, у вале и пене разнесен,
 поскочих морем рујним, на игру лак, и лаком.

Погледах увис, да ли је то месечине прах,
 или је ледени вир зоре, што ми гуши дах?
 Нисам знао да ми, трешњом и бистрим потоком,
 и страсном виткошћу девојке, њином притоком,
 Она то већ, из далека, колена пребија!

Први пут изговорих: Србија.

Порођајем у туђини, под замрзлим снегом,
 хранише ме твојим гласом, слабошћу и негом.
 Спустише ме у немоћ детињства, да те волим
 и бригом, за Тобом, за цео живот, оболим.

Повише ме у беду, да Те дивну, рајску, знам,
 али не додирнем дисањем и не сагледам.
 Тридесет година да чекам да ми се јавиш
 и зеницом твојом, грозном, над земљом заплавиш.

Таласај,
 милуј, спавај – као јарак сад чека завичај,
 да трулим, и да се никуд више не винем, жив.
 Кад изнемогнем, и мога распадања талог
 сливаће се у таму, кроз река наших муљ и слив,
 у земљу која ври, на дну блата устајалог.

О, та крпа,
 страшило у житу, испод Месечевог српа,
 бедница што вреба пут и стада, из заседа.
 То је сад Она, одмор вранама и врапцима,
 што ни сахранити мирно у небеса не да,
 сјај, што ми још оста, под болним очним капцима!

Зар лутајућ ми отац ту је земљу видео?
 И њој ме мати дојила, од првога плача?
 Љубичасти Шар зна колико сам се стидео,
 јер, са мнош, цветно дрво, већ уморно корача.

Никад ме нису свет, ни блуд, слатко опијали,
 већ та земља коју се умарам да разгалим!
 Ни свила, ни страст, ме нису тако увијали,

SERBIA

Emersi in un cimitero, incosciente, come granchio livido.
 Sollevato in un vortice verde, dall'abisso.
 Dal cielo al mondo defluiva stellata la notte,
 e la luna, nell'oscurità, posava il suo ultimo raggio.

Era l'alba immensa e io, ombra ignota,
 diretto a quest'isola, lupo mannaro colto dal sole,
 ancora nel sonno torbido, sbalzato in onde e spume,
 saltai per il mare rosso, lieve alla danza, e avido.

Guardai in alto, è polvere di chiaro di luna,
 o il gorgo gelido dell'aurora, a soffocarmi il respiro?
 Non sapevo che, col ciliegio e il ruscello limpido,
 e la passionale agilità della fanciulla, loro confluenza,
 era già Lei, da lontano, a togliere le forze!

La prima volta pronunciai: Serbia.

Alla nascita in terra straniera, sotto la neve gelata,
 mi nutrirono con la tua voce, la debolezza e la cura.
 Mi posero nell'impotenza dell'infanzia, per amarti
 e di pena, per Te, per una vita intera, ammalarmi.

Mi fasciarono nella miseria, perché Ti sapessi stupenda,
 eden,
 ma non potessi sfiorarTi col respiro né scorgerTi.
 Trent'anni aspettare che Tu mi apparissi
 e con la pupilla tua, terribile, sopra la terra dilagassi.

Fluttua,
 carezza, dormi: come un fossato ora attende la mia terra,
 che io marcisca, e non mi innalzi più, vivo.
 Una volta esausto, anche il residuo del mio disfaccimento
 fluirà nel buio, attraverso la melma e l'alveo dei fiumi nostri,
 nella terra che bolle, al fondo del fango stagnante.

Oh, quello straccio,
 spauracchio nel grano, sotto la falce della Luna,
 miserabile che spia la strada e il gregge, in agguato.
 Questo è ora Lei, riposo di corvi e passerii,
 che nemmeno lascia seppellire in pace nei cieli,
 lo splendore, che ancora mi resta, sotto le palpebre dolenti!

Forse quella terra ha visto mio padre vagando?
 E per lei mia madre mi ha allattato, dal primo vagito?
 Lo Šar violetto sa quanta vergogna avevo,
 che, con me, l'albero in fiore, moveva già stanco.

Mai il mondo, né la carnalità, mi hanno inebriato dolcemente,
 bensì quel paese che mi affatico a rasserenare!
 Né seta, né passione, mi hanno avvolto così,

као загрљај болан тих мртвих, телом палим.

За тамни јаз лепоте државе сам лудео,
у души мирис горак рађања удисао,
па и кад бих, смућен, у туђини заблудео,
брак, на родном тлу, враћао је свему смисао!

И сад, у тој
брдини тврдој, без смисла по крви расутој,
не само да сенима својим не нађох мира,
него ни за туге, што се родих да ублажим,
не знам више шапата, погледа, ни додира!

У Србији, зорњачу тражим.

А биће:
аметист нису ни овде зенице, кад свиће,
и дах је жића мање, него у туђини, чист.
У Богу је ведро. У нас, све се сневесели
и, као што јесен не зна сваки свој свео лист,
умрећу због Србије, а нисмо се ни срели.

Да ли је
то иста моћ, која све расипа и разлије?
Месец, што котрља, вечером, празни свет свој жут?
Она магла, и дим, што стреса, луком сребрним,
кад раздире ноћ, на светли, незнан, Млечни Пут,
што се губи у звезданим пустињама црним?

Или сјај
јутарње буктиње Сунца, што диже у бескрај,
па нас љуља, у плаветнилу, као росну кап?
Лед вечерњаче, румен, у надземаљској тузи?
Кад, у сутон, преливају облаци, као слап,
пролазност, у којој смо сви, у провидној сузи?

Увек сам, блед и празан, у света овог сласти,
знао да све то губим, у телу, и под травом.
Да и са тих промена пада мрак пепељасте,
и веје, густо, блиском и даљем, сном и јавом.

Србију, једину још, хучала је та бура,
које се сад, модар од дављења, горко, стидим!
Урлах, сред лудог скакања мора и мехура,
да тишину ванредну над завичајем видим.

Надах се да ћу на брду уморан да духнем,
зачеће и весеље пољупцем да потпирим.
Расцветане падине да врачам и укунем,
непомичношћу, сав свет да стишам и умирим!

come doloroso l'abbraccio di quei morti, caduti nel corpo.

L'abisso oscuro di bellezza dello Stato mi esaltava,
inspirato nell'animo l'amaro profumo del generare,
e se anche, confuso, mi fossi smarrito in terra straniera,
il matrimonio, sul suolo natale, rendeva senso a tutto!

E ora, in quel
duro monte, senza senso per il sangue sparso,
non solo per le mie ombre non trovai pace,
ma neanche delle pene, che nacqui per lenire,
so più il sussurro, lo sguardo, né il tocco!

Nella Serbia, cerco la stella del mattino.

E invece:
le pupille non sono neanche qui ametista, all'alba,
e l'alito del vivere è meno, che in terra straniera, puro.
In Dio è sereno. Da noi, tutto perde l'allegria
e, come l'autunno non conosce ogni sua foglia vizza,
morirò per la Serbia, senza neanche esserci incontrati.

È questa
la stessa forza, che tutto sparge e spande?
La Luna, che fa rotolare, di sera, il giallo suo mondo vuoto?
Quella nebbia, e il fumo, che scuote, con l'argenteo arco,
quando, ignota, squarcia la notte, sulla luminosa Via Lattea,
che si perde nei neri deserti stellati?

O lo splendore
di fiaccola mattutina del Sole, che ci solleva nell'infinito,
cullandoci, nell'azzurro, come goccia di rugiada?
Ghiaccio di venire vespertina, rosso, nella pena ultraterrena?
Quando, nel tramonto, le nubi, come cascata, riversano
la transitorietà, in cui siamo tutti, in una lacrima diafana?

Ho sempre, pallido e vuoto, nel godimento di questo mondo,
saputo di star perdendo tutto ciò, nel corpo, e sotto l'erba.
Che pure da quei mutamenti cala cinereo il buio,
e ricopre, fitto, sonno e veglia, vicino e lontano.

"Serbia, unica ancora", muggiava quella burrasca,
di cui ora, livido per l'asfissia, amaramente, mi vergogno!
Urlai, tra il folle balzare di mare e schiuma,
che uno straordinario silenzio vedevo sopra la mia terra.

Sperai che stanco sul monte avrei tratto respiro,
e rinfocolato con un bacio il concepimento e l'allegria.
Pendii fioriti avrei ammaliato e incantato,
con l'immobilità, il mondo tutto avrei calmato e acquietato!

Па то зар
да буде и мени гроб? Где је болан Светозар
миловао лица, под образинама руским?
Зато се, као Михајло, туђине лиших?
И ја ћу ту вртети, по гунгулама уским,
бедне знаке љубави, све празнијих и тиших?

И би рат,
да се, над гробљем нашим, омили смех и разврат,
и скине, навек, жуд за сином, са мутна ока?
Зато је зар била тама меса и сјај мисли,
дуж младости, невеселост горка и дубока,
да са Србиом умру и мог имена смисли?

Патио сам увек, и зар није прах, ништа, дим,
то пролеће, са својим биљкама и бубама?
У земљи мог детињства, коју и не видим,
невраћеној више дечјим, ни војним, трубама.

Зар ме није киша мутна, марта и априла,
увела у болну збрку играчака ситних?

Па шта ми добро оста, од свих тих топлих крила,
што су ме над Фрушку бацала, са равни житних?
Не остаде ми ни мила рода,
што, бела, руменом ногом, хода.

Ни дете моје, дакле, не силази са неког,
пречистог и предивног, нежног, света, далеког
у коме се невидљиво у видљиво мења,
недокучивом, свезнајућом слашћу рођења!

Стидни бол прве неправде, лажни жиг срамоте,
и прво понижење, кикотом је опекло,
али тек кад љубав снагу и вољу ми оте,
све је, изнемогло, у неповрат, отекло.

Жар, сан, свилу, песак, шта ли, сад, у руци држим?
Кад све то, што тамо би и прође, овде захватим.
Зар сам то ја, што упаљеним погледом спржим,
сав тај свет, куда више не могу да се вратим?

Да ли тела, мили градови, или сени, то
дрхте, у слабости сна и жуди руку грубих?
Све оно што видех драго, тужно, племенито,
због чега, где све, и шта све, жарко, не изљубих?

Вратих Ти се!
Па зар да копним, болујем, мрем,
у смрти, куда си брдовита се расула?
Будућност, што ми обећа расцветани Срем,

E che questa debba
essere la tomba anche per me? Dove Svetozar dolente
accarezzava i volti, sotto le maschere russe?
Per questo, come Mihajlo, mi privai della terra straniera?
Anche io qui agiterò, per fitte calche,
miseri segni di amori, sempre più vuoti e silenti?

E fu guerra,
affinché, sopra il cimitero nostro, si apprezzasse il
riso e la dissolutezza
e si cancellasse, in eterno, il desiderio di un figlio,
dall'occhio torbido?
Sarà stata per questo l'oscurità della carne e lo
splendore del pensiero,
lungo la giovinezza, l'amara e profonda mancanza d'allegria,
affinché con la Serbia morisse pure del mio nome il senso?

Ho sempre sofferto, e non è forse polvere, nulla, fumo,
quella primavera, con le sue piante e gli insetti?
Nel paese della mia infanzia, che nemmeno vedo,
non più restituito alle trombe infantili, né marziali.

Non mi ha forse la torbida pioggia, di marzo e aprile,
introdotto alla confusione dolente di minuti balocchi?

E che mi resta di buono, di tutte quelle ali calde,
che mi lanciavano sopra la Fruška, dalle piane a frumento?
Non mi resta neanche la cara cicogna,
che, bianca, con la zampa rossa, cammina.

Neanche mio figlio, dunque, scende da un qualche,
lontano, mondo, tenero, purissimo e meraviglioso,
in cui l'invisibile in visibile muta,
per l'incomprensibile piacere onnisciente della nascita!

Il dolore vergognoso della prima ingiustizia, falso
marchio di infamia,
e la prima umiliazione, caustica come una risata,
ma solo quando l'amore mi tolse forza e volontà,
tutto è, esausto, nel non ritorno, defluito.

Brace, sogno, seta, sabbia, che tengo, ora, in mano?
Quando tutto ciò, che li fu e trascorse, qui posso afferrare.
Sono forse io, che con sguardo acceso brucio,
tutto quel mondo, dove non posso più tornare?

Sono corpi, città care, o ombre, che
tremano, nella debolezza del sogno e nel desiderio
di rozze mani?
Tutto ciò che vidi di caro, triste, nobile,
perché, ovunque, e tutto, non bacciai, ardentemente?

Sono tornato a Te!
Devo forse sciogliermi, ammalarmi, morire,
nella morte, dove montuosa ti sei sparsa?
Il futuro, che il Sirmio fiorito mi promise,

узалуд је, сузом брака, на Тебе, канула.

Љубав мутна више на уснама ми не руди,
нит ми по несвести протичу преображења.
Згаснуо жар за Тобом сија ми још на груди,
али пун жалости и очајног раздражења.

Нећу сачувати ни мисао,
да сам цветну грану удисао.

Занавек, збиља, зар, овај свршетак се шири,
свему што је било сазидано уврх гора?
Зато су фрулом планини свирали пастири
и души мојој Србиа била што и зора?

На Крфу, 1925.

invano, con la lacrima del matrimonio, su di Te, è stillato.

Torbido l'amore più non rosseggia sulle mie labbra,
né nella mia incoscienza scorrono trasfigurazioni.
L'ardore spento per Te mi splende ancora in petto,
ma pieno di afflizione e smania disperata.

Non serberò neanche il pensiero,
di aver inspirato il ramo in fiore.

In eterno, forse, davvero, questa fine si estende,
a tutto ciò che è stato costruito in cima a monti?
Per questo i pastori suonavano il flauto alla montagna
e per l'anima mia la Serbia era come l'aurora?

Corfù, 1925.

ЛАМЕНТ НАД БЕОГРАДОМ

ЈАН МАЈЕН и мој Срем,
 Парис, моји мртви другови, трешње у Кини
 привиђају ми се још, док овде ћутим, бдим, и мрем,
 и лежим, хладан, као на пепелу клада.
 Само, то више и нисмо ми, живот, а ни звезде
 него нека чудовишта, полипи, делфини,
 што се тумбају преко нас и плове, и језде,
 и урличу: „Прах, пепео, смрт је то.“
 А вичу и руско „ничево“ –
 и шпанско „нада“.

*Ти, међутим, растеш, уз зорњачу јасну,
 са Авалом плавом, у даљини, као брег.
 Ти треперши, и кад овде звезде гасну,
 и топши, ко Сунце, и лед суза, и лањски снег.
 У Теби нема бесмисла, ни смрти.
 Ти сјајши као ископан стари мач.
 У Теби све васкрсне, и заигра, па се врти,
 и понавља, као дан и детињи плач.
 А кад ми се глас, и очи, и дах, упокоје,
 Ти ћеш ме, знам, узети на крило своје.*

ЕСПАЊА и наш Хвар,
 Добровић мртви, шејк што се у Сахари бели,
 привиђају ми се још, као утваре, ватре, вар.
 Мој Сибе полудели, зинуо као пеш.
 Само то више нисмо ми, у младости и моћи,
 већ неки папагаји, чимпанзи, невесели,
 што ми се смеју и врштите у мојој самоћи.
 Један се „Leiche! Leiche! Leiche!“ дере.
 Други ми шапће: „Cadavere!“
 Трећи: „Леш, леш, леш.“

*Ти, међутим, шириш, као лабуд крила,
 заборав, на Дунав и Саву, док спавају.
 Ти будиш веселост, што је некад била,
 кикот, ту, и у мом крику, вриску, и вапају.
 У Теби нема црва, ни са гроба.
 Ти блисташ, као кроз сузе људски смех.
 У Теби један орач пева, и у зимско доба,
 преливши крв, као вино, у нови мех.
 А кад ми клоне глава и буду стали сати,
 Ти ћеш ме, знам, пољубити као мати.*

ТИ, ПРОШЛОСТ, и мој свет,
 младост, љубави, гондоле, и, на небу, Мљеци,
 привиђате ми се још, као сан, талас, лепи цвет,
 у друштву маски, које је по мене дошло.
 Само, то нисам ја, ни Венеција што се плави,
 него неке рушевине, авети, и стећци,

LAMENTO SOPRA BELGRADO

JAN MAJEN e il mio Sirmio,
 Paris, i miei compagni morti, i ciliegi in Cina,
 mi appaiono ancora, mentre qui taccio, veglio, e muoio,
 e giaccio, freddo, come un ceppo sulla cenere.
 Solo, che non siamo più noi, la vita, e neanche le stelle
 bensì dei mostri, polpi, delfini,
 che ci travolgono e nuotano, e galoppiano,
 e urlano: “Polvere, cenere, questo è la morte.”
 E gridano anche il russo “ničevo” [sic]
 e lo spagnolo “nada”.

*Tu, intanto, cresci, con la chiara stella del mattino,
 con l'azzurra Avala, in lontananza, come un colle.
 Tu scintilli, anche quando qui si spengono le stelle,
 e sciogli, come il Sole, anche il ghiaccio delle lacrime
 e la neve passata.*

*In Te non c'è non-senso, né morte.
 Tu risplendi come antica spada dissotterrata.
 In Te tutto risorge, e danza, e volteggia,
 e si ripete, come il giorno e il pianto infantile.
 E quando voce, e occhi, e fiato miei, troveranno pace,
 Tu, lo so, mi prenderai nel grembo tuo.*

L'ESPAÑA e la nostra Lesina,
 il morto Dobrović, sceicco che biancheggia nel Sahara,
 mi appaiono ancora, come spettri, fuochi, illusione.
 Impazzito il mio Sibe, a bocca aperta come un pesce.
 Solo che non siamo più noi, da giovani e forti,
 bensì pappagalli, scimpanzé, senza allegria,
 che ridono di me e berciano nella mia solitudine.
 Uno “Leiche! Leiche! Leiche!” strepita.
 L'altro mi sussurra: “Cadavere!”
 Il terzo: “Salma, salma, salma”.

*Tu, intanto, dispieghi, come un cigno le ali,
 l'oblio, sul Danubio e la Sava, dormienti.
 Tu risvegli l'allegria, che c'era un tempo,
 la risata, qui, anche nel mio grido, urlo, e gemito.
 In te non ci sono vermi, neanche dalla tomba.
 Tu brilli, come il riso umano tra le lacrime.
 In Te un aratore canta, anche in inverno,
 travasato il sangue, come vino, nell'otre nuovo.
 E quando il mio capo si piegherà e si fermeranno l'ore,
 Tu, lo so, mi bacerai come una madre.*

TU, IL PASSATO, e il mio mondo,
 giovinezza, amori, gondole, e, in cielo, la Serenissima,
 mi apparite ancora, come un sogno, un'onda, un bel fiore,
 nella compagnia di maschere, che è venuta a prendermi.
 Solo, che non sono io, né Venezia che si fa azzurra,
 bensì rovine, spettri, e lapidi,

што остају за нама на земљи, и, у трави.
Па кажу: „Ту лежи паша! – Просјак! – Пас!“
А вичу и француско „tout passe“.
И наше „прошло“.

*Ти, међутим, стојиш над широком реком,
над равницом плодном, тврд, уздигнут као штит.
Ти певаш ведро, са грмљавом далеком,
и ткаш у столећа, са муњама, и своју нит.
У Теби нема моје људске туге.
Ти имаш стрељача поглед прав и нем.
Ти и плач претвараш као дажд у шарене дуге,
а хладиш, ко далек бор, кад те удахнем.
А кад дође час, да ми се срце старо стиша,
Твој ће багрем пасти на ме као киша.*

ЛИЖБУА и мој пут,
у свет, куле у ваздуху и на морској пени,
привиђају ми се још, док ми жижак дрхће ко прут
и преносим и земљу, у сне, у сне, у сне.
Само, то више нису, ни жене, ни људи живи,
него неке немоћне, слабе, и сетне, сени,
што ми кажу, да нису звери, да нису криви,
да им живот баш ништа није дао,
па шапћу „п̄ао, п̄ао, п̄ао“
и наше „не, не“.

*Ти, међутим, дишеш, у ноћној тишини,
до звезда, што казују пут Сунцу у твој сан.
Ти слушаш свог срца лпу, у дубини,
што удара, ко стеном, у мрачни Калемегдан.
Теби су наши боли ситни мрави.
Ти бисер суза наших бацаш у прах.
Али се над њима, после, Твоја зора заплави,
у коју се млад и весео загледах.
А кад уморно срце моје ућути, да спи,
узглавље меко ћеш ми, у сну, бити, Ти.*

FINISTERE и њен стас,
брак, пољупци, бура што је тако силна била,
привиђају ми се још, по неки лептир, булке, клас,
док, из прошлости, слушам, њен корак, тако лак.
Само, то више није она, ни њен глас насмејан,
него неки корморан, дивљих и црних крила,
што виче: зрак сваке среће тоне у Океан.
Па ми мрмља речи „tombe“ и „sombre“.
Па крешти њино „ombre, ombre“ –
и наш „гроб“ и „мрак“.

*Ти, међутим, крећеш, ко наш лабуд вечни,
из смрти, и крви, према Сунцу, на свој пут.*

che restano dietro di noi sulla terra, e, nell'erba.
E dicono: “Qui giace un pascià!”, “Un mendicante!”,
“Un cane!”
E gridano anche il francese: “tout passe”.
E il nostro “passato”.

*Tu, intanto, ti ergi sopra il fiume ampio,
sulla fertile pianura, salda, levata come scudo.
Tu canti serena, con lontani tuoni,
e intessi nei secoli, coi fulmini, anche il tuo filo.
In Te non c'è la mia afflizione umana.
Tu hai dell'arciere il fisso e muto sguardo.
Tu come la pioggia trasformi anche il pianto in arcobaleni,
e rinfreschi, come un pino lontano, quando ti inspiro.
E quando arriverà l'ora, che il vecchio cuore mi si plachi
i fiori Tuoi d'acacia su me cadranno come pioggia.*

LISBOA e il mio viaggio,
nel mondo, castelli in aria e sulla spuma marina,
mi appaiono ancora, mentre la mia fiammella tremola
come foglia
e trasferisco anche la terra, nei sogni, nei sogni, nei sogni.
Solo, che non sono più, né donne, né uomini vivi,
bensì delle ombre, impotenti, deboli, e meste,
che mi dicono, che non sono belve, che non hanno colpa,
che la vita non ha dato loro proprio niente,
e sussurrano: “não, não, não”
e il nostro “no, no”.

*Tu, intanto, respiri, nel silenzio notturno,
fino alle stelle, che narrano al Sole la strada per il tuo sogno.
Tu ascolti pulsare il tuo cuore, nel profondo,
che sbatte, come su roccia, al tetro Kalemegdan.
Per Te i nostri mali sono formichine.
Tu getti alla polvere la perla delle lacrime nostre.
Ma sopra di esse, poi, azzurra si spande la Tua aurora,
in cui giovane e allegro fui assorto.
E quando il cuore mio stanco tacerà, per dormire,
morbido capezzale per me, nel sonno, sarai, Tu.*

FINISTERRE e la figura di lei,
il matrimonio, i baci, burrasca che fu così forte,
mi appaiono ancora, qualche farfalla, papaveri, spiga,
mentre, dal passato, ascolto, il passo di lei, così lieve.
Solo, che non è più lei, né ridente la sua voce,
bensì un cormorano, dalle ali selvagge e nere,
che grida: il raggio di ogni felicità affonda nell'Oceano.
E mi mormora le parole “tombe” e “sombre”.
E stride il loro “ombre, ombre”,
e il nostro “buio” e “tomba”.

*Tu, intanto, muovi, come eterno nostro cigno,
dalla morte, e dal sangue, verso il Sole, per la tua strada.*

Док мени дан тоне у твој понор речни,
 Ти се дижеш, из јутра, сав зрацима обасут.
 Ја ћу негде, сам, у Сахари, стати,
 у оној где су каравани сени,
 али, ко што уз мртвог Туарега чучи матери,
 Ти ћеш, до смрти, бити утеха мени.
 А кад ми сломе душу, копље, руку и ногу,
 Тебе, Тебе, знам да не могу, не могу.

ЖИВОТ људски, и хрт,
 свео лист, галеб, срна, и Месец на пучини,
 привиђају ми се, на крају, ко сан, као и смрт
 једног по једног глумца нашег позоришта.
 Само, све то, и ја, нисмо никад ни били више,
 него нека пена, тренуци, шапат у Кини,
 што шапће, као и срце, све хладније и тише:
 да не остају, ни Минг, ни уанг, ни уин,
 ни Тао, трешње, ни мандарин.
 Нико и ништа.

Ти, међутим, сјаш, и сад, кроз сан мој тавни,
 кроз безброј суза наших, вечан, у мрак, и прах.
 Крв твоја ко роса пала је на равни,
 ко некад, да хлади толиких самртнички дах.
 Грлим још једном на Твој камен стрми,
 и Тебе, и Саву, и Твој Дунав тром.
 Сунце се рађа у мом сну. Сини! Севни! Загрми!
 Име Твоје, као из ведрога неба гром.
 А кад и мени одбије час стари сахат Твој,
 то име ће бити последњи шапат мој.

Cooden Beach, 1956.

Mentre per me il giorno affonda nel tuo fluviale abisso,
 Tu ti levi, dal mattino, tutta cosparsa di raggi.
 Io mi fermerò in qualche posto, solo, nel Sahara
 in quell'ombra dove sono le carovane,
 ma, come accanto al Tuareg morto sta la madre
 accovacciata,
 Tu, fino alla morte, sarai di consolazione a me.
 E quando mi spezzeranno l'animo, la lancia, braccia
 e gambe,
 Te, Te, so che non possono, non possono.

L'umana VITA, e il levriere,
 foglia secca, gabbiano, capriolo, e Luna in mare aperto,
 mi appaiono, infine, come un sogno, come anche la morte
 di un attore dietro l'altro del nostro teatro.
 Solo, tutto ciò, anch'io, non siamo neanche mai stati più,
 che una spuma, istanti, un sussurro in Cina,
 che sussurra, come anche il cuore, sempre più freddo
 e più piano:
 che non restano, né Ming, né yang, né yin,
 né il Tao, i ciliegi, né il Mandarino.
 Nessuno e niente.

Tu, intanto, splendi, anche ora, traversando l'oscuro
 mio sogno,
 e l'infinite lacrime nostre, eterna, nel buio, e nella polvere.
 Il sangue tuo come rugiada è caduto sulla pianura,
 come un tempo, per rinfrescare l'ultimo respiro di molti.
 Abbraccio ancora una volta sulla Tua erta pietra,
 e Te, e la Sava, e lento il Tuo Danubio.
 Il Sole nasce nel mio sogno. Balugina! Sfolgora! Tuona!
 Il nome Tuo, come tuono a ciel sereno.
 E quando anche per me batterà l'ora l'antico orologio Tuo,
 quel nome sarà l'ultimo sussurro mio.

Cooden Beach, 1956.

APPENDICE

МОЛИТВА

Оче наш
 сенко света седа погурена
 на дрвеној раги.
 Са лонцем разбијеним на глави
 и очима пуним ветрењача плавих.

Оче наш
 син је твој беднији од биља,
 страснији него цвет,
 несталнији него ветар зоре,
 суморнији него море,
 и сам, сасвим сам.

Оче наш
 син твој је бољи него анђели
 али ником помоћи не може.
 Љуби крпе као златну круну,
 а у осмеху крије толику забуну
 колико је нема у пролећу и мајци.

Оче наш
 али син твој нема више моћи,
 да се у шталама на путу у ноћи
 ичем од смрти нада.

СУМАТРА

Сад смо безбрижни, лаки и нежни.
 Помислимо: како су тихи, снежни
 врхови Урала.

Растужи ли нас какав бледи лик,
 што га изгубисмо једно вече,
 знамо да, негде, неки поток,
 место њега, румено тече!

По једна љубав, јутро, у туђини,
 душу нам увија, све тешње,
 бескрајним миром плавих мора,
 из којих црвене зрна корала,
 као, из завичаја, трешње.

Пробудимо се ноћу и смешимо, драго,
 на Месећ са запетим луком.
 И милујемо далека брда
 и ледене горе, благо, руком.

Београд, Браће Недића 29, 1920.

PREGHIERA

Padre nostro,
 sacra canuta incurvata ombra
 su una rozza di legno.
 Con una pentola rotta sul capo
 e gli occhi pieni di azzurri mulini a vento.

Padre nostro
 il figlio tuo è più misero delle erbe,
 più appassionato di un fiore,
 più incostante del vento dell'aurora,
 più cupo del mare,
 e solo, completamente solo.

Padre nostro
 il figlio tuo è migliore degli angeli
 ma non può aiutare nessuno.
 Bacia stracci come una corona d'oro,
 e nel sorriso cela un errore tale
 quale non c'è nella primavera e nella madre.

Padre nostro
 ma il figlio tuo non ha più forza,
 nelle stalle in viaggio nella notte
 per sperare qualcosa dalla morte.

SUMATRA

Ora siamo spensierati, lievi e teneri.
 Pensiamo: come sono silenti, le innevate
 cime degli Urali.

Se ci rattrista un volto pallido,
 che perdemmo una sera,
 sappiamo che, in qualche luogo, un ruscello,
 in vece sua, vermiglio scorre!

Un amore per volta, il mattino, in terra straniera,
 l'animo ci avvolge, sempre più stretto,
 con la pace infinita di mari azzurri,
 da cui rosseggiano grani di corallo,
 come, dalla nostra terra, le ciliegie.

Ci svegliamo la notte e sorridiamo, caramente,
 alla Luna con l'arco teso.
 E carezziamo colli lontani
 e monti gelati, dolcemente, con la mano.

Belgrado, via dei Fratelli Nedić 29, 1920.

ПРИВИЋЕЊА

Заиста, зрак сам само? И то је сјај у мени,
што се сад, нестајући, расипа, у празнину,
осветливши ми пут, и бездан, у исти мах?
Све су то биле, дакле, пролазне само сени,
на које сам, кроз благост, и жалост, и тишину,
стресао, устрептао, свој звездан, зрачни, чисти, прах?

Одлазим, дакле, са тела топлих, и младих, срна,
леду, на врху неком, у болном свом хитању?
А плач ми само враћа се, порфиру једног зрна,
што виси, о дрхћућем, жарком, концу, у свитању?

Ту, ту бих, у овом животу, да ме облије слап
свих дивота чулних, као пад мирисног млека.
А, чини ми се, једна једина, таква, блиста кап,
над песком пустиња, и тла, над земљом, далека.

Заиста, зрак сам само? И то је сјај у мени,
што се сад, нестајући, расипа, у празнину,
осветливши ми пут, и бездан, у исти мах?
Све су то биле, дакле, пролазне само сени,
на које сам, кроз благост, и жалост, и тишину,
стресао, устрептао, свој звездан, зрачни, чисти, прах?

У Данској, 1928.

Note ai poemi

Stražilovo

La stesura del poema risale al primo viaggio in Toscana dell'autore, che lo compose sulle colline fiesolane nel 1921. Nascono da quell'esperienza anche le prose liriche di *Ljubav u Toskani (L'amore in Toscana)*, uno dei suoi più significativi racconti di viaggio: pubblicato nel 1930 ma composto di testi redatti in precedenza che narrano le tappe di un viaggio interiore, è un'opera cruciale per la poetica della prima fase creativa di Crnjanski.

Le 42 strofe di *Stražilovo* si suddividono in sei insiemi di sette strofe ciascuno, con una struttura circolare che si ripete: la prima e la settima strofa di ogni insieme sono identiche; il numero di versi di ogni strofa in ciascun insieme si ripete, con una cadenza rispettivamente di 5, 7, 7, 4, 4, 4, 5 versi; si ripete la disposizione dei versi lunghi e brevi nelle strofe che hanno la stessa

VISIONI

Dawero, sono solo un raggio? Ed è lo splendore in me,
che ora, svanendo, si sparge, nel vuoto,
illuminandomi il cammino, e l'abisso, al contempo?
Erano tutte, dunque, solo ombre passeggiare,
su cui, traversando la mitezza, e la pena, e il silenzio,
fremente, ho scosso la mia polvere, pura, eterea, stellare?

Vado via, dunque, dai caldi, e giovani corpi, dei caprioli,
al ghiaccio, su una qualche cima, nella mia foga dolente?
E solo pianto torna a me, al porfido di un granello,
sospeso, a una ardente fune tremula, all'alba?

Qui, qui vorrei, in questa vita, mi inondasse la cascata
di tutte le meraviglie dei sensi, come fiotto di latte odoroso.
Ma, mi pare, una unica, tale, goccia brilla,
sulla sabbia dei deserti, e del suolo, lontana, sopra la terra.

Dawero, sono solo un raggio? Ed è lo splendore in me,
che ora, svanendo, si sparge, nel vuoto,
illuminandomi il cammino, e l'abisso, al contempo?
Erano tutte, dunque, solo ombre passeggiare,
su cui, traversando la mitezza, e la pena, e il silenzio,
fremente, ho scosso la mia polvere, pura, eterea, stellare?

Danimarca, 1928.

posizione in ciascun insieme per cui, ad esempio, tutte le prime strofe – e quindi le settime, uguali alle prime – si compongono di quattro versi lunghi seguiti da uno breve. La sofisticata struttura formale del testo porta a constatare che il superamento della metrica tradizionale non produce qui realmente una versificazione libera, bensì il trasferimento della regolarità metrica dal livello del verso al livello strofico e testuale (A. Petrov, *Stražilovo Crnjanskog*, in «Književna istorija», knj. 1, sv. 3 (1969), pp. 565-98; Id., *Poezija Crnjanskog i srpsko pesništvo*, Beograd, Signature 2009; N. Petković, *'Lirika Miloša Crnjanskog'. Ogledi o srpskim piscima*, Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije 1999, pp. 67-118).

La straordinaria trama di parallelismi formali, sintattici e tematici consente, oltre alla consueta lettura verticale del testo, anche una lettura 'orizzontale' (tutte le prime strofe dei sei insiemi, tutte le seconde e così via): ciò richiama alla mente l'importante parte

della liturgia orientale chiamata *canone*, una composizione innografica composta da un numero fisso di nove odi, di cui effettivamente cantate solitamente otto. Da secoli, quando per le celebrazioni importanti è prevista l'esecuzione di più canoni, le singole odi di ciascuna composizione vengono eseguite in sequenza, ossia si cantano le prime odi di ogni canone, seguite dalle seconde e così via, dando luogo ad un intreccio strutturale e tematico di particolare suggestività. In *L'amore in Toscana*, l'autore mostra di avere una cognizione profonda e sofferta della 'bizantinità' del bagaglio culturale slavo di cui si sente portatore, per cui si può ritenere che la sensibilità 'ortodossa' abbia giocato un ruolo specifico nella elaborazione della struttura del poema.

Il toponimo del titolo è il nome di una cima (321 m) della bassa catena montuosa della Fruška Gora che si trova nel Sirmio, nella regione serba di Vojvodina, vicina alla cittadina di Sremski Karlovci. Come anche in molti altri titoli di Crnjanski, il toponimo è un cronotopo letterario (Stojinić1996): qui Stražilovo attiva la tradizione culturale legata allo sviluppo del romanticismo presso i serbi della Vojvodina (fino al 1918 regione dell'impero austroungarico) e in particolare al poeta Branko Radičević (1824-1853), iniziatore della poesia serba moderna, la cui tomba (citata alla strofa 17) si trova appunto su quella cima. Il toponimo Fruška gora appare nel testo ripetutamente e con delle variazioni (strofe 2, 26 e 41).

- strofa 9 *zavičaj*, terra d'appartenenza, tradotto come 'la mia terra', opposto a *tuđina*, 'terra straniera'. Il sostantivo *zemlja* (terra), a sua volta, reso letteralmente quando usato in senso proprio, è tradotto come "paese" quando è usato nel senso di 'Stato' come l'italiano 'paese' (cfr. strofa X del poema *Serbia*).

Serbia

Di difficile interpretazione, il testo non mostra chiari segni di organizzazione strutturale né univoci segnali tematici. Irregolare la lunghezza, la disposizione e la composizione delle strofe; irregolare la lunghezza dei versi nelle strofe e anche per quanto riguarda le rime si rilevano solo delle tendenze ad una certa regolarità nella loro disposizione in alcuni tipi di strofa (Petrov, *Poezija Crnjanskog i srpsko pesništvo*).

Per leggere l'intricato contenuto del poema, è possibile procedere per coppie di strofe, cosa peraltro giustificata anche sul piano formale dalla presenza fre-

quente ancorché non regolare di legami sintattici (regolari invece quelli semantici) tra le strofe dispari e le pari che le seguono, come ad esempio la presenza di congiunzioni in apertura di strofa (XII: e; XIV: e; XVI: o). La comprensione del testo, comunque, appare – più che per gli altri due poemi – subordinata ad una lettura contestualizzata, tanto in senso intertestuale (nel contesto delle opere in prosa coeve), quanto nel quadro della biografia dell'autore.

La forma arcaica del toponimo del titolo (con l'esito slavo ecclesiastico russo della radice *serb-*, a fronte dell'esito serbo *srb-*), rimanda al passato delle comunità serbe nel sud dell'impero asburgico (nella regione poi detta Vojvodina), che dal primo Settecento adottano lo slavo ecclesiastico russo, considerato come la forma corretta della loro lingua letteraria tradizionale, per difendere e consolidare la propria identità etnico-religiosa in ambiente allotrio. Sradicati dalla terra d'origine, senza mai smettere di sperare di farvi ritorno, i serbi emigrati coltivano di generazione in generazione per più di duecento anni il mito della patria perduta, a cui tornare dopo averla liberata dal plurisecolare dominio ottomano. Cresciuto in quell'ambiente culturale, Crnjanski farà ampio ricorso alle risorse espressive della tradizione letteraria serba nei romanzi *Migrazioni* (1927) e *Secondo libro delle migrazioni* (1962), ambientati proprio nel contesto dei serbi emigrati tra la fine del Seicento e il primo Settecento.

La stesura del poema è legata al viaggio di Crnjanski a Corfù nell'estate 1925, durante il quale scrive una serie di reportage per il giornale «Vreme», poi raccolti in un unico testo dal titolo *Krf, plava grobnica (Corfù, sepolcreto azzurro, 1930)*. Nel 1925 ricorreva il decennale della terribile ritirata serba dell'ottobre 1915. Incalzato dall'offensiva austro-ungarica, tedesca e bulgara, l'esercito serbo, il governo stesso e masse di civili attraversano l'impervio territorio dell'Albania in pessime condizioni meteorologiche e privi di equipaggiamenti, per essere trasportati via mare a Corfù dagli alleati verso la fine di gennaio. Le tremende condizioni del viaggio via terra e i ritardi nei trasferimenti via mare provocarono un enorme numero di vittime. L'evento è ricordato nella tradizione come 'Golgota serbo' e la memoria dei morti sepolti nel Mar Ionio è immortalata nella poesia *Plava grobnica (Sepolcreto azzurro, 1917)* di Milutin Bojić, cui Crnjanski nei suoi reportage si richiama espressamente.

- strofa XX: Svetozar Marković (1846-1875), pensatore politico, scrittore e editore di giornali, studiò alcuni anni in Russia a San Pietroburgo, dove ebbe rapporti con i circoli rivoluzionari; si oppose alla politica della 'Grande Serbia' in favore della creazione di una federazione dei popoli della regione, per cui è considerato l'iniziatore della tradizione federalista del socialismo serbo; fu sostenitore della corrente letteraria del realismo.

Principe Mihajlo: Mihailo Obrenović (1823-1868), principe di Serbia dal 1839 al 1842, quando viene deposto da una rivolta a seguito della quale salirà al trono Aleksandar Karadorjević. Vive parecchi anni in Europa, finché nel 1860 succede al padre Miloš per regnare fino al 1868 quando viene ucciso in un attentato. Durante il suo secondo regno, ottiene il ritiro delle guarnigioni ottomane dalle città del principato serbo.

Lamento sopra Belgrado

Composto durante l'esilio in Inghilterra nel 1956, il *Lamento* è anche l'ultima opera in versi dell'autore che con esso ritorna alla letteratura dopo più di vent'anni di silenzio in un momento in cui la sua esclusione dal suo paese sembra essere definitiva.

Sul piano tecnico-formale, il *Lamento sopra Belgrado* è lontano dalla perfetta armonia strutturale eterea e magica di *Stražilovo*, ma anche dalla dissonanza graffiante e disperata di *Serbia*. Il testo è articolato in due serie alternate di sei strofe di dieci versi liberi ciascuna, che esprimono rispettivamente la visione del passato del soggetto e la visione della città di Belgrado cui il soggetto si rivolge direttamente con il Tu. Ciascuna serie è marcata al proprio interno da regolarità rimica e ritmica e dalla ripetizione di parole e sintagmi in varie posizioni. Nel *Lamento* si ritrova la caratteristica osservata in *Stražilovo* del trasferimento della regolarità metrica dal livello del verso al livello strofico. I versi liberi sono disposti secondo una regolare corrispondenza sillabica tra versi nella stessa posizione strofica, secondo schemi ritmici e rimici specifici per ogni gruppo di strofe, pari e dispari (Petrov, *Poezija Crnjanskog i srpsko pesništvo*).

L'interpretazione di questo testo appare complessa già a partire dal titolo, che è variamente interpretato dagli studiosi. Il forestierismo *lament* è un italianismo che l'autore stesso dichiara di aver adottato in luogo del comune termine serbo per 'pianto' (Jačimović

2014) e va inteso come un'indicazione di genere letterario, nel senso di 'lamento funebre': tutta la sua vita e il suo mondo sono stati travolti dalla seconda guerra mondiale, mentre la miseria e l'isolamento nell'emigrazione paiono irreversibili e fanno apparire in una luce nuova la sua esistenza degli ultimi anni prima della guerra. Il ritorno alla poesia pare un requiem per le speranze e le convinzioni del passato.

Le due serie di strofe corrispondono a due ordini di visioni del soggetto poetico: da un lato, luoghi, persone ed esperienze del passato che appaiono snaturati dopo l'impatto con la Storia e nella disperazione del presente (strofe dispari); dall'altro, immagini luminose e serene della città di Belgrado (strofe pari).

Nelle strofe dispari, in una sorta di 'sogno oscuro', nello spazio-tempo di un presente allucinatorio si susseguono visioni in cui elementi del passato del poeta appaiono trasfigurati in immagini mostruose e disperate, apparizioni sinistre che dichiarano in molte lingue che la morte, il nulla è tutto e solo ciò che resta tutto ciò che è umano. Nelle strofe pari si dipiega la visione dall'alto della Città cui il poeta si rivolge direttamente con il Tu, una visione onirica in una eterna alba: Belgrado, sorvolata in un ultimo sogno di volo, appare l'estremo rifugio, il solo che la Storia non possa intaccare, il solo luogo interiore che con tenerezza materna consola di fronte al pensiero della fine.

L'ultimo poema di Crnjanski, considerato come una sorta di summa della sua esperienza esistenziale e artistica (D. Redep, *Miloš Crnjanski: Lament nad Beogradom*, in «Letopis Matice srpske» 4 (1962), pp. 336-8), è ricco di legami intertestuali con le opere coeve e successive, che risultano anche qui necessarie per cogliere appieno la stratificazione semantica del ricco bagaglio di immagini che compone il poema.

- strofa III: il celebre pittore Petar Dobrović (1890-1942), e lo scrittore serbo dalmata Sibe Miličić (1886-1945) furono amici di gioventù di Crnjanski, che con loro trascorse una vacanza sull'isola di Lesina nell'estate del 1921.

Preghiera

È il penultimo componimento della raccolta *Lirika Itake* (*Lirica di Itaca*) del 1919. Come per altre poesie della raccolta, il titolo dà una indicazione di genere letterario (inno, ode, elegia, ecc.) che poi il testo 'decanonizza', ovvero parodizza, trivializza o capovolge.

In questo caso, la 'preghiera' si apre con la canonica apostrofe iniziale al Padre, descritto però con i tipici attributi donchisciotteschi, e si conclude con un'affermazione di solitudine e disperazione del figlio.

Nell'opera di Crnjanski, il rapporto con l'idea di Dio appare piuttosto problematico, tra negazione, nostalgia e ricerca. In mancanza di affermazioni di fede nell'esistenza di un 'Dio padre', in tarda età si delinea la convinzione dell'esistenza di un ordine superiore.

Il motivo del Don Chisciotte, d'altra parte, appare fin dalla sua giovinezza legato al tema del 'padre'. Nel 1918, infatti, il poeta stabiliva un rapporto genealogico diretto tra sé e Don Chisciotte («Chi era suo padre? Oh, egli era figlio di Don Chisciotte», in una lettera del 1918 a J. Benešić, R. Popović, *Život Miloša Crnjanskog*, Beograd, Prosveta 1980), definendolo successivamente come «il padre dell'uomo moderno».

Sumatra

Pubblicata nel 1920, la poesia fu accompagnata dal saggio *Objašnjenje Sumatre (Spiegazione di Sumatra)*, un commento auto-poetico considerato una sorta di manifesto artistico in cui lo scrittore espone la sua visione dei misteriosi legami che legano tutte le cose nello spazio e nel tempo, una sorta di fede che ha la sua matrice nelle filosofie orientali, inizialmente chiamata 'eterismo' e poi, dal titolo del componimento poetico, sumatraismo (Raičević). Secondo lo scrittore, la presa di coscienza di quei legami avviene mentre è in viaggio verso casa di ritorno dalla guerra, in uno stato d'animo di profonda prostrazione e apprensione. L'altrove mitico di *Sumatra* esprime metaforicamente la fede nella connessione armonica di tutte le cose che dà senso a tutti i fenomeni umani e naturali. Se nella poesia *Sumatra* la consapevolezza di quei misteriosi legami appare consolatoria, già nella *Spiegazione di Sumatra* si esprime una certa ambivalenza verso tale 'fede', giacché Sumatra, metafora di quei misteriosi legami, viene evocata sempre con una sorta di «autoironia romantica» (R. Konstantinović, *Miloš Crnjanski, Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*, Beograd, Prosveta, Rad, Novi Sad, Matica srpska 1983, pp. 349-407).

Pensai: come mi accoglierà la mia terra? Le ciliegie ora sono sicuramente già rosse, e i villaggi ora sono allegri. Guarda, come anche i colori, persino

li fino alle stelle, sono gli stessi, sia per le ciliegie, sia per i coralli! Come è tutto legato nel mondo. 'Sumatra', dissi, di nuovo, beffardamente, a me stesso. [...]

Vidi ancora la Luna, splendida, e anche senza volere sorrisi. Essa è ovunque la stessa, perché è un cadavere. Sentii tutta la nostra impotenza, tutta la mia tristezza. 'Sumatra', mormorai, con una certa affettazione.

Ma, nell'animo, profondamente, pur con tutta la resistenza ad ammetterlo, io sentivo un immenso amore per quei monti lontani, per i rilievi innevati, persino lassù fino ai mari ghiacciati. Per quelle isole lontane, dove accade ciò che, forse, siamo stati noi a fare. Persi la paura della morte. I legami con ciò che mi circondava. Come in una allucinazione folle, mi sollevavo in quelle immense nebbie mattutine, per tendere la mano e accarezzare gli Urali lontani, i mari dell'India, dove se ne era andato il colore anche dal mio viso. Per accarezzare isole, amori, figure pallide, innamorate. Tutto quel groviglio divenne una pace enorme e una consolazione sconfinata. (*Spiegazione di Sumatra*).

La concezione dei legami universali si evolve nel percorso artistico dello scrittore, precisandosi come consapevolezza che la trama di relazioni tra fenomeni e persone nello spazio e nel tempo è parte di un'armonia che trascende la dimensione umana, individuale, corporea, e che la persistenza del mondo e di un senso prescinde dalla vita dell'individuo. Già in *Stražilovo*, di fatto, domina la consapevolezza amara della circolarità dell'esistenza: la concezione di un cosmico legame riparatore non risolve la fondamentale aporia dell'esistenza che pare ammettere come solo scioglimento l'annullamento della stessa esistenza corporea.

Visioni

L'ultimo componimento poetico prima del terzo poema fu steso nel 1929, sulla soglia del lungo periodo di silenzio letterario di Crnjanski. Il motivo delle 'visioni' sarà ripreso nel *Lamento sopra Belgrado* che concluderà la produzione in versi dell'autore.

Bibliografia

Ćimović, Dragan R., *Sa Crnjanskim u Londonu*, Beograd, Filip Višnjić 2005.

Bertolino, Nikola, *Pitanja o Crnjanskom*, Vršac, Književna opština Vršac 2009.

Crnjanski, Miloš, *Itaka i komentari*, Beograd, Prosveta 1959.

Crnjanski, Miloš, *Miloš Crnjanski I*, priredio M. Nenin, Novi Sad, Izdavački centar Matice srpske 2010

Cvetković Nikola, *Lirske i poetičke osobenosti poeme Lament nad Beogradom*, in «Naučni sastanak Slavista u Vukove dane» 16 (1986), pp. 95-105.

Džadžić, Petar, *Povlašćeni prostori Miloša Crnjanskog*, Beograd, Prosveta 1995.

Gvozden, Vladimir, *Hronotop susreta u putopisima Miloša Crnjanskog*, in *Slika drugog u balkanskim i srenjoevropskim književnostima*, Miodrag Maticki, ur. Beograd, Institut za književnost i umetnost 2006, pp. 189-97.

Gvozdenović, Ana, *Kod Hiperborejaca ili u svetu metamorfoza*, in *Oblaci, školjke i trave: lirski elementi u memoarskoj prozi Miloša Crnjanskog*, Kraljevo, Narodna biblioteka 'Stefan Prvovenčani' 2009, pp. 122-58 [http://crnjanski.net/, ultimo accesso 1.3.14].

Hamović, Dragan (ur.), *Miloš Crnjanski: poezija i komentari*, *Zbornik radova*, Beograd, Institut za književnost i umetnost Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Novi Sad, Matica srpska 2014.

Jačimović, Slađana, *Putopisna proza Miloša Crnjanskoga*, Beograd, Učiteljski fakultet Univerzitet u Beogradu 2009.

Jačimović, Slađana, *Lament nad Beogradom – pesničke koordinate jedne sudbine*, in Hamović, Dragan (ur.), *Miloš Crnjanski: poezija i komentari*, *Zbornik radova*, Beograd, Institut za književnost i umetnost, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Novi Sad, Matica srpska 2014, pp. 254-266.

Jerkov, Aleksandar, *Estetika neveselog: poetički sistem i modernizam ranih stihova M. Crnjanskoga*, in *Smisao (srpskog) stiha, knjiga prva, De/konstitucija*, Beograd, Institut za književnost i umetnost 2010, pp. 265-86.

Ješić, Nedeljko, *Mladi Crnjanski*. Beograd: Narodna knjiga: Poligraf, 2004.

Koljević, Nikola, *Lament nad Beogradom Miloša Crnjanskog*, in «Zbornik Matice srpske za književnost i jezik» 32/3 (1984), pp. 383-96.

Konstantinović, Radomir, *Miloš Crnjanski, Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*, Beograd: Prosveta, Rad, Novi Sad, Matica srpska, 1983, pp. 349-407.

Kovač, Zvonko, *Poetika Miloša Crnjanskog*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka 1988.

Lešić, Josip, *U traganju za nestalim pjesnikom. Josip Sibe Miličić*, Sarajevo, Veselin Masleša 1991.

Loma, Miodrag B., *Serbia Miloša Crnjanskog između sumatraizma i nacionalizma*, in «Naučni sastanak Slavista u Vukove dane» 42/2 (2013), pp. 137-48.

Lompar, Milo (ur.), *Knjiga o Crnjanskom*, Beograd, Srpska književna zadruga 2005.

Lompar, Milo, *Apolonovi putokazi. Eseji o Crnjanskom*, Beograd, Službeni centar SCG 2004.

Milošević, Nikola, *Filozofska dimenzija književnih dela Miloša Crnjanskog* (predgovor, Crnjanski M. Seobe Beograd, Prosveta 1966, pp. 9-116). http://roswell47.rs/crnjanski/

upload/milosevic.pdf (ultimo accesso 1-2-2013).

Morabito, Rosanna, *L'ultimo sogno di volo: Lamento sopra Belgrado (I)*, in «Književna istorija» 155/XLVII (2015), pp. 101-21.

Morabito, Rosanna, *L'ultimo sogno di volo: Lamento sopra Belgrado (II)*, «Književna istorija», 156/XLVII (2015), pp. 143-65.

Morabito, Rosanna, *Miloš Crnjanski da Sumatra a Serbia*, in *Mosty mostite. Studi in onore di Marcello Garzaniti*, a cura di Alberto Alberti, Maria Chiara Ferro, Francesca Romoli, Firenze, Firenze University Press 2016, pp. 361-71.

Nenin, Milivoj, *Ponešto o lirici Miloša Crnjanskog*, in Crnjanski, Miloš, *Lirika Itake i sve druge pesme*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 2002, pp. 7-20.

Nenin, Milivoj, *Sedam Beležaka. Mala knjiga o Crnjanskom*, Beograd, Altera 2009.

Palavestra, Predrad, Radulović, Svetlana (ur.), *Književno delo Miloša Crnjanskog. Zbornik radova*. Beograd, BIGZ 1972.

Petković, Nikola, 'Lirika Miloša Crnjanskog', in *Ogledi o srpskim piscima*, Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije 1999, pp. 67-118.

Petković, Nikola, *Ritam i intonacija u razvoju srpskog stiha* (1985). in *Ogledi iz srpske poetike*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 2006, pp.169-243.

Petrov, Aleksandar, *Stražilovo Crnjanskog*, in «Književna istorija», knj. 1, sv. 3 (1969), pp. 565-98.

Petrov, Aleksandar, *Poezija Crnjanskog i srpsko pesništvo*, Beograd, Signature 2009.

Popović, Radovan, *Život Miloša Crnjanskog*, Beograd, Prosveta 1980.

Raičević, Gorana, *Lirika Itake između bodlerizma i avangarde*, in «Naučni sastanak slavista u Vukove dane» 42/2 (2013), pp. 125-35.

Raičević, Gorana, *Na ničemu sazdan svet*, in Crnjanski, Miloš, *Miloš Crnjanski I*, Milivoj Nenin, ur. Novi Sad, Izdavački centar Matice srpske 2010, pp. 11-30.

Raičević, Gorana. *U traganju za zornjačom: Crnjanski i njegova Serbia*, in *Drugi svet. Eseji o književnosti: istorija teorija kritika*, Beograd, Službeni glasnik 2010, pp. 51-62.

Raičević, Gorana. *Ulisova muška tuga: muški i ženski princip u delu Miloša Crnjanskog*, in *Zbornik. Sinhronijsko i dijahronijsko proučavanje vrsta u srpskoj književnosti*, knj. 1, Novi Sad, Filozofski fakultet Dnevnik 2007, pp. 227-41.

Ređep, Draško, *Miloš Crnjanski: Lament nad Beogradom*, in «Letopis Matice srpske» 4 (1962), pp. 336-8.

Ristić, Marko, *Tri mrtva pesnika*, in «Rad JAZU» 131 (1954), pp. 245-316.

Šeatović Dimitrijević, Svetlana, Leto, Maria Rita, Lazarević Di Đakomo, Persida (ur.), *Acqua alta. Mediteranski pejzaži u modernoj srpskoj i italijanskoj književnosti / Acqua alta. Paesaggi mediterranei nelle letterature italiana e serba del Novecento*, Beograd, Institut za književnost i umetnost 2013.

Simović, Ljubomir, *Zavetna pesma Miloša Crnjanskog* (1983), in *Duplo dno: eseji o srpskim pesnicima i dramskim piscima*, Beograd, Beogradska knjiga 2008, pp. 289-99.

Stojnić, Mila, «Semantika i poetika naslova u delima Miloša Crnjanskog». Miroslav Šutić (ur.), *Miloš Crnjanski. Teorijsko-estetički pristup književnom delu*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1996, pp.13-19.

Šutić, Miroslav (ur.), *Miloš Crnjanski. Teorijsko-estetički pristup književnom delu*, Beograd, Institut za književnost i umetnost 1996.